

ТМ	Г. XXIV	Бр. 3-4	Стр. 295 - 304	Ниш	јул - децембар	2000.
----	---------	---------	----------------	-----	----------------	-------

UDK 248:226Тома+230.1/.11

Претходно саопштење

Примљено: 14.06.2001.

Милан Вукомановић

Филозофски факултет
Београд

АСКЕТСКА РЕЛИГИОЗНОСТ У ЈЕВАНЂЕЉУ ПО ТОМИ

Резиме

Овај рад бави се интерпретацијом аскетског симболизма са који се сусрећемо у Томином јеванђељу, ранохришћанском спису састављеном на грчком, почетком другог века наше ере. Реч је ту, заправо, о помало парадоксалном језику ранохришћанске гностичке заједнице која је саставила збирку Исусових изрека познату као Јеванђеље по Томи. У овом спису препознајемо бар пет, доста типичних одлика аскетизма познатих не само у хришћанским, већ и у нехришћанским религијским заједницама широм света. То су одрицање од света, испосништво путујућих харизматика, енкратизам, ритуална аскеза и аскеза самоиспитивања. Сви ти препознатљиви обрасци аскетске религиозности изражени су у овом јеванђељу помоћу врло оригиналних, сугестивних симбола и метафора. Овај рад је, у највећој мери, посвећен баш филозофском, теолошком и антрополошком тумачењу тог особеног аскетског симболизма, али и аскетске праксе коју је упражњавало Томино заједништво у свом изворном окружењу.

Кључне речи: Јеванђеље по Томи, аскетизам, гностицизам, рано хришћанство.

Ако бисмо у једној компаративној перспективи размотрили неке облике аскетске праксе у различитим религијским традицијама, учинило би се, на први поглед, да је ту реч о релативно ограниченом броју радњи с одређеном сврхом, које се, на мање или више експлицитан начин, дефинишу у тим различитим традицијама. У тај општији скуп радњи могу се, на пример, уврстити пост, молитва, давање милостиње, медитација, бдење, различити видови мануелног рада, целибат, физичко одвајање или повлачење из света, неки облици самоповређивања и др.

E-mail: vukomano@hotmail.com

С друге стране, чини се да разнородна религијска учења, идеје и симболи усмеравају те фундаменталне облике религијског живота ка сасвим различитим циљевима. Уопштено говорећи, неки од тих циљева се могу описати као: постизање савршенства, бесмртности, ослобођења; или очишћење, просветљење, обожење; или, пак, екстаза, утрнуће, врхунско сазнање (сазнање врхунског); или, опет, одрицање од света, покајање, изолација, трансформација.

Један мало изоштренији увид у ту проблематику показује да би било сувише упрошћено уколико би се та разноликост аскетских испољавања тумачила у смислу "сличних средстава који воде различитим циљевима". Врло брзо се ту, наиме, увиђа да је религијски аскетизам један много сложенији феномен. Непосреднији увид у извесне форме или технике медитације открива да у сличном контексту (као што су, рецимо, религије Индије), класични систем јоге, с једне стране, и будистичка *dhyana*, с друге стране, представљају две врло различите аскетске дисциплине. У овом случају појам медитације треба разумети само као заједничку ознаку за два доста различита система аскетског "задубљивања". С друге стране, у чисто практичном смислу, *hesychia*, или "молитва срца" у Источној Православној Цркви и неки видови мантра јоге могу нам изгледати као пуно сличније технике него што је то случај са претходним примерима. Штавише, аскетске радње сексуалног уздржавања налазе свој карактеристичан израз како у кенобитизму хришћанских пустињских отаца, тако и у доста компликованим таоистичким техникама достизања "бесмртности". Или, опет, "просјачка филозофија" религиозних харизматика, позната из киничке, ранохришћанске и будистичке традиције, може се једнако испољити и кроз путујући, неинституционални, и монастички, институционални начин живота.

Насупрот тој културној и религијској разноликости појединих аскетских образаца и техника, може се уочити врло препознатљива дуалистичка реторика и симболизам који треба да пружи основ за религијско или метафизичко оправдање таквог аскетског понашања. Мноштво симбола, алегорија и метафора, који се обично доводе у везу са крајњим циљевима аскезе (попут "очишћења", "ослобођења", "изолације", "умртвљивања"), постају делатни унутар једног ширег дуалистичког обрасца духа и материје, света и царства божјег, самсаре и нирване, пракрти и пуруше, итд. Склоност ка дуалистичкој рецепцији стварности није, међутим, нужна одлика коју препознајемо у свим видовима аскетизма, јер неке религијске заједнице могу изнаћи своје властите, специфичне начине образлагања појединих аскетских обреда и радњи.

II

У овом тексту ја ћу се усредсредити на особености аскетског симболизма које препознајемо у помало парадоксичном језику заједнице која је саставила и преносила збирку Исусових изрека данас познату као *Јеванђеље по Томи*.

Најпре неколико речи о самом овом спису. Жанровски гледано, *Јеванђеље по Томи* је један синкретистички документ (с почетка другог века) што се сачувао у облику збирке Исусових говора и изрека које је наводно записао његов апостол Тома. У самом делу нигде се не спомиње реч "јеванђеље". Као и у другим коптским документима из ранохришћанског периода, наслов списка се наводи на крају текста, па једино тако и знамо да је у прошлости ова збирка била позната као "Јеванђеље по Томи". За разлику од новозаветних јеванђеља, *Тома*, међутим, не садржи никакву наративну или биографску грађу којом би се, бар донекле, могла осветлити Исусова личност. Томин Исус је ту приказан само као беседник, мудрац који својим ученицима преноси низ езотеричких, загонетних изрека и парабла чије је тумачење представљено као ствар од животне важности за сваког следбеника. Сам текст отуда и започиње следећом максимом: "Ко год схвати смисао ових речи неће искусити смрт" (лог. 1).

О каквим је Исусовим изрекама ту, заправо, реч? У Томином јеванђељу сакупљени су различити афоризми, мудре изреке, параболе, загонетке, правила понашања у заједници и друге сентенце карактеристичне за филозофску и религијску књижевност из хеленистичког периода. Те изреке нису, међутим, систематски распоређене, структуриране у самом документу, па већ на први поглед читалац бива затечен потпуним одсуством било какве композиције или плана. *Тома*, штавише, садржи укупно 114 Исусових логија које нису биле нумерисане у оригиналном документу. Од тих 114 изрека највећи број је познат из канонских јеванђеља, а нарочито је пуно оних паралела које Томину збирку повезују с такозваним документом *Q*.

Доста је ту и оних изрека које се не могу пронаћи у канонским јеванђељима.¹ Баш у тим логијама препознајемо нека синкретистичка, гностичка обележја, што се може тумачити као резултат секундарног утицаја гностичке доктрине и идеологије на доста стару палестинску грађу која је до ових гностика доспела независно од синоптичке предаје. Већ на основу кратког увида у неке од Исусових изрека из Томиног јеванђеља види се, мислим, јасно да је ту реч о врло необичном спису чија суптилна симболика и метафорика надилази чак и најзагонетније параболе и афоризме из синоптичких текс-

¹ Napr. log. 4a, 7, 11b, 15, 22c, 28, 29, 42, 49, 56, 60, 67, 70, 74, 77b, 80, 83, 84, 85, 87, 97, 98, 101b, 105, 110, 112, 114.

това. За одгонетање тог симболичког света неопходан је, наравно, и одговарајући код, херменеутичка шифра, као што се то, уосталом, и наговештава на самом почетку овог јеванђеља.

Када је о аскетским темама реч, у овом спису се може препознати најмање пет доста типичних одлика аскетизма које су нам познате и из неких других религијских традиција. Овде, у првом реду, имам на уму теме, слике и симболе што се односе на следеће општије аскетске ставове:

1. **Одрицање од света**, као став карактеристичан за најраније хришћанске заједнице. У том контексту бих навео следеће изреке: "Ако не постите на овоме свету, нећете пронаћи Царство" (лог. 27а); или "Исус рече: Ко год је спознао овај свет, пронашао је леш, а ко год је пронашао леш, овај свет није достојан њега" (лог. 56); или, слично: "Исус рече: Ко год је спознао овај свет пронашао је тело, а ко год је пронашао тело, њега овај свет није достојан" (лог. 80).

2. **Апостолски, путујући начин живота**. На пример, у изрекама: "Ако одете у било коју земљу и лутате њеним крајевима, ако вас приме, једите оно што ставе пред вас, лечите болесне међу њима. Јер, оно што уђе у ваша уста неће вас укаљати, али оно што изађе из ваших уста, то ће вас укаљати" (лог. 14); или само "Исус рече: Постаните пролазници (мисли се: у овом свету – М.В.)" (лог. 42). У социоисторијском смислу, ово је био најранији, апостолски начин преношења Исусових порука у Палестини, Малој Азији, Сирији, Египту и неким другим деловима Медитеранског света. У једној општијој перспективи, могли бисмо, можда, упоредити те ране хришћанске путујуће харизматике (који се описују и у *Дидахе* и *Делима апостолским*) са киничким или будистичким светим просјацима.

3. **Енкратизам**, вид аскетизма који се испољава путем различитих симбола као што су 'monachos' (лог. 16, 49, 75), 'један једини' (лог. 4, 22, 23), те симболизам мушко-женско (лог. 22 и 114).

4. **Ритуална аскеза**. Ту је реч о скупу симбола који се односе на крштење, као, на пример: "скидање одеће без стида" (лог. 37); "поставити налик детету" (лог. 4, 21, 22, 37, 46); "пенушави извор" (лог. 13); "младожења" и "брачна ложница" (лог. 75, 104), и др.

5. **Аскеза (само)испитивања**. *Јеванђеље по Томи* је служило не само као некакав приручник аскетске дисциплине, већ и као текст на коме се, можда, базирала медитативна пракса неких доцнијих хришћанских заједница у Египту, где је интегрални текст јеванђеља и пронађен непосредно након Другог светског рата. У том контексту, требало би, свакако, обратити пажњу на често присуство формуле "тражи-пронађи" на неким стратешким местима у овом документу (напр. лог. 2, 38, 59, 92), или, пак, на тему самопрепознавања (лог. 3, 111). У компаративној религијској перспективи, могло би се, можда, говорити о сличној функцији коју има, рецимо, *Dhammapada*

у будистичкој традицији или, пак, књига *Lao C'* и Патанђалијеве *Сутре о јоги* у таоистичким и јогистичким системима.

Сви ови препознатљиви обрасци аскетске религиозности изражени су, међутим, у Томином јеванђељу уз помоћ врло дистинктивних симбола и метафора. Размотримо ту само неколика примера.

III

Тема одрицања од света наглашена је у Томи посредством два супротстављена симбола. То су *свет* и *царство*. Антикосмички став овог јеванђеља се, можда, најбоље може приметити у честом одбацавању 'тела' и 'леша' (цф. лог. 29, 56, 60, 80, 87 и 112). Такав поглед на свет подсећа нас, у извесној мери, на "филозофију гађења" раних будистичких испосника. Видели смо, на пример, да се у селективном корпусу Томиних изрека, налази и следећа изрека: "Ко год је спознао овај свет, пронашао је леш, а ко год је пронашао леш, овај свет није достојан њега" (лог. 56; цф. лог. 80); или, пак: "Убого је тело које зависи од тела, и убога је душа која зависи од ово двоје" (лог. 87). Том изразито негативном ставу према телесном може се, у Томином јеванђељу, придодати и тема "поста на овоме свету" (лог. 27а).

Напред су већ споменути и неки симболи којима се изражава енкратитска или ритуална форма аскезе. Могли бисмо ту, можда, додати и то да се симбол *monachos*, самотник, јавља у Томи као идеал чистоте и савршенства, док дихотомија мушко-женско ту указује на неке специфичне аспекте гностичке идеологије. Јеванђеље по Томи је, вероватно, најранији хришћански спис у коме се реч *monachos* употребљава *готово* као *terminus technicus*. У својим коптским варијантама, изрази *oua* ("један") и *oua ouôt* ("једини") се јављају чешће у изрекама које упућују на онога ко се придржава целибата или, пак, на духовни идеал савршенства. Међутим, у Томином јеванђељу грчки израз *monachos* – који, у ствари, представља етимолошку основу наших речи *монах*, *монашки* и *монаштво* – нема оних специфичних конотација које се односе на доцнији концепт монашког реда, друштва или заједнице. "Самотник" се ту, пре свега, јавља као једно идеално стање чистоте, девичанства, целибата и савршенства, и не упућује на било какву институционалну форму аскетизма, као што је рецимо кенобитско монаштво египатских пустињских отаца. Отуда бих био склон да Томино заједништво видим на оној историјској линији која спаја, али и раздваја, путујући радикализам апостолских посланика у првом веку од развијенијих облика монаштва из времена Пахомија, Григорија из Нисе и Евагрија од Понта. Овде је, можда, довољно рећи да је Томино заједништво тежило да испољи неки вид "протомонастичке" идеологије, тј. један аскетски систем у коме појмови самоће, мушког и женског, андрогиности

и целибата имају необично важно место. У парадоксичном свету Томиних симбола, 'жена', штавише, треба да постане 'мушко' да би ступила у царство божје (лог. 114). А само они који су сами могу да 'пронађу себе' и вредни су Исусових тајни (лог. 62, 111).

Још једна доминантна аскетска особеност која која Томино јеванђеље приближава јеврејско-хришћанској, палестинској традицији јесте похвала путујућем, лутајућем начину живота. Поруке као што су "Постаните пролазници" (лог. 42) или "Идите у било коју земљу и лутајте њеним крајевима" (лог. 14) само потврђују да заједница која је створила изворну верзију овог документа није баш волела статичне, институционалне начине живота. Ове изреке пре одражавају дух првих апостола и лутајућих харизматичара који су путовали широм Медитерана како би проповедали јеванђеље свог божанског учитеља.

Томини хришћани су, исто тако, веровали у стално присуство царства божјег, које се простире ту, на земљи, али није видљиво свима. Да би се у њега ступило, мора се постати "попут малог детета" или *monachos*-а, самотника. Овај вид "остварене есхатологије" био је у складу с учењима оних ранохришћанских заједница које су Тому прихватале као своје јеванђеље.

Занимљиво је да у Јеванђељу по Томи наилазимо на доста негативан однос према аскетским праксама поста, молитве и давања милостиње. У логиону 14 Исус јасно вели: "Ако постите, зачећете свој грех, а ако се молите, бићете проклети, а ако дајете милостињу, нанећете зло вашим душама". Мислим да се овакав изузетак од општег аскетског правила може донекле објаснити помоћу једног другог, више наглашеног аспекта Томиног аскетицизма који би се могао означити као аскеза (само)испитивања. На исти начин на који ишчекивање будућих, апокалиптичких догађаја не помаже у потрази за Царством, пост и молитва не могу заменити езотеричку херменеју Исусових беседа која се, још на самом почетку овог списка, најављује као питање живота и смрти:

"Ко год нађе објашњење ових речи неће окусити смрт. Нека онај који тражи не престане да тражи док не пронађе, а када пронађе, биће узнемирен, а пошто буде узнемирен, дивиће се и владаће свима. Ако вам они који вас предводе кажу: 'Гле, Царство је на небу', тада ће птице небеске бити испред вас. Ако вам кажу: 'Оно је у мору', тада ће рибе бити испред вас. Али, Царство је у вама и изван вас. Ако спознате себе, тада ћете бити спознати и знаћете да сте синови Живога Оца. Али, ако не спознате себе, тада сте у сиромаштву и ви сте сиротиња" (лог. 1-3).

Данашњем, модерном читаоцу, који нема много везе са заједницом у којој је настало Томино јеванђеље, приступ том спису је знатно отежан. Иако је, на пример, један број симбола на које наи-

лазимо у *Томи* познат из новозаветних јеванђеља, има ту пуно слика, метафора, алегорија које ни најбољи познаваоци Новог завета не могу лако протумачити. Проста статистичка анализа фреквентности Томиних симбола показује, на пример, да се термин "царство" (копт. *m^entero*)² далеко највише спомиње у том тексту. Он се ту употребљава чак 22 пута, што значи да га има у сваком петом логииону Томиног јеванђеља! Од других, често коришћених израза, споменули бисмо још и "свет" (*космос*), "самотника" (*monachos*), "мало дете" (*schere schem*), те нешто ређе, али једнако сугестивне метафоре као што су "светлост" (*ouoiein*), "воће" (*karpos*), "тело" (*soma*), "леш" (*ptoma*), "извор" (*pege*), "почетак" (*arche*), "младожења" (*nymphios*), итд.

Чак и из овог доста суженог избора симбола на које наилазимо у Томином јеванђељу може се препознати лексички фонд који је доста типичан и за друга ранохришћанска дела. Оно што је, пак, својствено само овом документу је контекст у коме се ти препознатљиви симболи и метафоре употребљавају. Прилично је ту, рецимо, изражена поларизација између "царства" (као стања чистоте, савршености, асексуалности, јединства) и "света" који симболизује несавршено, дуалистичко подручје људског живота. "Свет" је у Томином јеванђељу метафора за све негативне аспекте свакодневне егзистенције. Друге две метафоре, "тело" и "леш", уско су повезане с тим централним негативним симболом, тако да и оне имају одређено место у тој симболичкој поларизацији. Насупрот њима, "извор", "почетак" и "светлост" припадају групи симбола с позитивним значењем и у *Томи* имају сличну архетипску функцију као и у Јовановом јеванђељу.

Неки од споменутих симбола и метафора поседују, према томе, значења која су доста типична и за друга, новозаветна јеванђеља. "Постати дете" је, примерице, веома важна метафора и у *Томи* и у синоптичким списима. С друге стране, "самотник" је симбол с врло специфичним конотацијама. Као што смо напред већ истакли, у Томиној збирци *monachos* још увек није технички термин који би упућивао на неки организованији облик монастичког живота. Па ипак, тај симбол језгровито обухвата читав низ других значења која би требало да асоцирају стање савршенства, целибата или андрогиније. Он је, дакле, метафора која има за циљ да изрази одређене аскетске склоности заједништва које је саставило ово јеванђеље. Она, исто тако, има посредну функцију у дихотомији између два централна симбола - "света" и "царства". *Monachos* је, у том смислу, као и "мало дете", један прелазни, иницијастички симбол. У свету Томиног јеванђеља, достићи стање одвојености и "једности" представља нео-

² Овај термин употребљава се у још две коптске варијанте - као "Очево царство" (*m^entero e^mpeiot*) и "царство небеско" (*m^entero n^empeue*, pl.).

пходан услов за улазак у царство Божије.

У Томином симболичком универзуму, СВЕТ, САМОТНИК, ДЕТЕ и ЦАРСТВО су не само тесно повезани, већ представљају и главне елементе једног општијег религијско-филозофског система. У не-есхатолошком тумачењу ти симболи откривају, на пример, могућност духовног или онтолошког преображаја у човеку, што за собом, наравно, повлачи и измењено поимање реалности, једну сасвим нову религијску свесност. Ови симболи, дакле, јасно указују на потребу за унутрашњом трансформацијом која је у светским религијама доста типична за различите видове иницијастичких ритуала и обреда прелаза, као што је, у овом случају, обред крштења.

Амерички учењак Џонатан Смит је, рецимо, још пре тридесетак година, уочио како у *Томи* постоји тесна веза између симболике крштења и тема о целибату, асексуалности и андрогинији.³ Тако он, рецимо, у логиону 37 препознаје четири типична елемента обреда крштења: 1) нагост; 2) стање "голотиње без стида"; 3) тему "гажења по одећи"; 4) метафору "малог детета". Смит доводи тај симболизам у везу с митом о Адаму из књиге *Постање*, па се ти основни елементи обреда крштења тумаче као симболички "повратак изгубљеној невиности". Према овом аутору, "ученик је позван да се преобрази, да се појави наг и без стида; да превазиђе себе, газећи по грешној телесној одећи Старог Човека; и да се поново роди, да постане као мало дете". У таквом стању упућеник укида полну диференцијацију и бива "поновно рођен", што одговара статусу Новог Адама у Новом Космосу, новом Еденском врту.

Вејн Микс (Wayne Meeks), с друге стране, разматра те ритуалне аспекте Томиног јеванђеља у оквиру једне општије теме о андрогинности која, према његовом схватању, прожима симболички свет најранијих хришћанских заједница. Тако, на пример, и идеал "самотништва" има за Микса двоструко значење - он упућује како на целибат, тако и на издвајање, изолацију од друштва.⁴ У мистичком свету Томиног јеванђеља, "сједињавање мушког и женског представља...неутрализацију сексуалности, а тиме и раскидање свих веза што тог 'целовитог' поједица спајају с друштвом". Занимљиво је да Микс уочава ту тенденцију најпре у заједницама које су биле у контакту с апостолом Павлом и његовим ученицима. Идеја о поновном сједињавању које се остварује приликом крштења (цф. Гал 3.28, 1 Кор 12.13 и Кол 3.10-11) могла је, можда, подстаћи неке од тих ранохришћанских заједница да на себе гледају као на "нову људску врсту, или пак обновљено првобитно човечанство". Ова са-

³ J. Z. Smith, "The Garments of Shame", *History of Religions*, br. 5, 1965/66, str. 217-38.

⁴ W. Meeks, "The Image of the Androgyne: Some Uses of a Symbol in Earliest Christianity", *History of Religions*, br. 13, 1974, str. 194.

мосвест јавила би се, по Миксу, под утицајем библијског мита о изгубљеном "лику Творца" и Адамовој "светлој одећи", а непосредно би се испољила као покушај да се тај изгубљени лик поврати кроз учешће у конкретном ритуалу - обреду крштења. "Нови човек" би стога представљао биће "одевано у Христа" (Гал 3.27-28), оног који одбацује "тело греха" (Кол 2.11) да би се "поново родио" у "новом свету".

Холандски учењак Клајн (Клијн) тумачио је, опет, Томину тему о јединству као јасан израз јудеохришћанске идеје о спасењу као повратку у првобитно стање.⁵ Клајн с правом сматра да су на "доктрину *Јеванђеља по Томи* утицале јеврејске идеје о првобитном Адаму као "једном"; он, међутим, не поима Томин идеал "самотништва" у светлу гностичке идеје о андрогиности. Пошто је чврсто веровао у то да је Томино јеванђеље јеврејско-хришћански, а не гностички документ, Клајн је закључивао како у том делу концепт јединства (или "једности") треба изводити из јеврејских учења која су утицала не само на овај спис, већ и на религијску филозофију Филона Александријског.

Споменимо, најзад, да иако се у самом спису врло ненаметљиво указује на поједине ритуалне елементе карактеристичне за хришћанско крштење, мора се ту узети у обзир и велики значај који се придаје симболичком преласку из "света" у "царство", односно могућност ритуалистичког тумачења те доминантне теме Томиног јеванђеља. Тај "прелазак" је у великој мери условљен способношћу упућеника, неофита да достигне блажено стање издвојености од света, неовисности и детиње невиности. Иако су несистематски распрострањени, распршени по целом тексту јеванђеља, симболи као што су "самотник", "дете" и "једно" ипак су у вези с не-есхатолошким концептом царства који у *Томи* има и одређене баптизматске конотације. Штавише, честа упућивања на разне врсте "мистерија", као и уводна формула "тражи-пронађи" (лог. 2), још више истичу мистеријске аспекте Томине збирке, па стога и могућност да је она изворно могла служити и као "правилник" или приручник одређене ранохришћанске, вероватно гностичке, заједнице.

⁵ A. F. J. Klijn, "The 'Single One' in the Gospel of Thomas", *Journal of Biblical Literature*, br. 81, str. 273 i dalje.

ASCETIC RELIGIOSITY IN THE GOSPEL OF THOMAS**Summary**

This essay deals with the interpretation of ascetic symbolism encountered in the Gospel of Thomas, an early Christian writing composed in Greek in the early second century. At issue is a somewhat paradoxical language of the early Christian, Gnostic community that composed a collection of Jesus' sayings known as the Gospel of Thomas. In this document, we recognize at least five typical features known not only from the Christian, but also non-Christian religious communities all over the world. They are as follows: the renunciation from the world, the asceticism of itinerant charismatics, encratism, the ritual *ascesis* and *ascesis* of (self)examination. All these recognizable patterns of ascetic religiosity are expressed in this gospel through some very unique and suggestive symbols and metaphors. This essay is, to a greater extent, dedicated to the philosophical, theological and anthropological interpretations of this unique ascetic symbolism, as well as to the ascetic practice performed by the Thomasine community in its original setting.

Key words: Gospel of Thomas, asceticism, Gnosticism, early Christianity.